

EL DINAMISME RENOVADOR EN L'ESGLÉSIA: EL PAPA FRANCESC, RAMON LLULL I EL PAPA BLAQUERNA*

Albert SOLER

Original rebut: 17/06/2015

Data d'acceptació: 15/09/2015

Adreça: Universitat de Barcelona

Departament de Filologia Catalana

Gran Via de les Corts Catalanes 585

08007 BARCELONA

E-mail: albert.soler@ub.edu

Resum

Ramon Llull i Jorge Mario Bergoglio coincideixen en la voluntat de renovació de la realitat mitjançant el desenvolupament d'una creativitat desbordant que troba el seu impuls en l'acció de l'Esperit. Reflexió sobre els primers anys del pontificat del papa Francesc a partir del *Romanç d'Evast e Blaquerma* de Ramon Llull; aquesta novel·la (ca. 1283) narra la reforma de l'Església i de la cristiandat que emprèn el seu protagonista un cop arriba al solí pontifici.

Paraules clau: Llull, papa Francesc, Blaquerma, Església, papa angèlic.

Abstract

Ramon Llull and Jorge Mario Bergoglio coincide in their desire to renovate existing reality by means of an exuberant creativity which receives its impulse from the action of the Spirit. The article includes considerations on the first years of the pontificate of Pope Francis based on the Romanç d'Evast e Blaquerma of Ramon Llull. This novel (ca. 1283) tells the story of the reform of the Church and of Christianity undertaken by the protagonist once he arrived on the papal throne.

Keywords: Llull, Pope Francis, Blaquerma, Church, angèlic Pope.

* Article elaborat a partir de la ponència pronunciada el dia 5 de març de 2014 en el Seminari de Teologia Medieval Catalana a la Facultat de Teologia de Catalunya.

1. LA REALITAT CONCRETA ÉS MÉS IMPORTANT QUE LA IDEA ABSTRACTA¹

En una entrevista que va concedir el papa Francesc a l'inici del seu pontificat a la *Civiltà cattolica*, feia una invitació a fer atenció a la realitat concreta en el seu context:

Ens sotja sempre el perill de viure en un laboratori. La nostra no és una fe-laboratori, sinó una fe-camí, una fe històrica. Déu s'ha revelat com història, no com un compendi de veritats abstractes. Em fan por els laboratoris perquè al laboratori s'agafen els problemes i se'ls emporta un a casa, fora del seu context, per domesticar-los, per donar-los un vernís. No es tracta d'emportar-se la frontera a casa, sinó de viure en la frontera i de ser audaços.²

Ramon Llull (ca. 1232-1316) ha estat sovint acusat de ser un somniatruïtes, algú que viu en un món irreal, fet de fantasies, desconnectat de la realitat que li era contemporània. Tanmateix, els estudis lul·lians dels darrers cinquanta anys han demostrat exactament el contrari: Llull sabia molt bé el món en què vivia, no va deixar mai de confrontar-se amb la realitat, no es va cansar mai d'adaptar els seus procediments i les seves estratègies a les realitats que l'anaven interpel·lant. Ell era un laic, havia estat casat i tenia fills; se sabia limitat i alhora amb una creativitat desbordant que atribuïa a una gràcia divina; coneixia de primera mà musulmans i jueus i havia fet viatges missionals a Tunis —en dues ocasions—, a Bugia, a Xipre, a Terra Santa; havia tractat reis de França, d'Aragó, de Mallorca, de Sicília; havia conegut diversos papes; no havia deixat mai d'escriure i al mateix temps de viatjar, de dialogar, d'implorar, d'ensenyar, de recomençar...

El present treball és un intent, potser excessivament agosarat, d'il·luminar la realitat eclesial present amb la vida del més prolífic i universal dels autors cristians que han escrit en català i també amb la seva novel·la *Romanç d'Evast e Blaqueria* (ca. 1283). Ens detindrem, en primer lloc, a conèixer la realitat històrica de la relació que va tenir Ramon Llull amb les corts papals; ens centrarem, a continuació, en la renovació eclesial i social que imagina en el *Blaqueria*, novel·la que construeix a partir del mite del «papa angèlic». La confrontació dels dits i dels fets lul·lians amb la paraula vigorosa de Francesc i les decisions dels seus primers anys de pontificat poden ajudar-nos al discerniment dels moments que estem vivint.

1. FRANCESC, «L'alegria», § 231.

2. A. SPADARO, «Busquem ser una Església que troba camins nous», *Documents d'Església* 48, núm. 1040 (15 des. 2013) 683.

2. LLULL I ELS PAPES: TENACITAT I DESCONHORT

Quan Llull, el 1287, va emprendre el seu primer viatge a Roma, era un home casat i emmainadat que havia pres la decisió radical de dedicar la seva vida a la causa de la fe i havia escrit ja un bon nombre d'obres, alguna de les quals d'una extensió monumental.³ Hi va arribar tot just el papa Honori IV acabava de morir.⁴ En aquesta ocasió segur que va tenir l'oportunitat de conèixer els problemes que originava un interregne que, per mor de la pesta i la por dels cardenals, es va allargar durant deu mesos. Sigui com sigui, Llull no es va aturar gaire a Roma i va prosseguir el viatge a París.

Entre 1291 i 1292 va dedicar a Nicolau IV, que finalment va ser el successor del papa Honori, el *Tractatus de modo convertendi infideles*. Girolamo d'Ascoli era el primer papa franciscà i era un bon coneixedor de l'Orient cristià; el 1291 va tractar inútilment d'evitar la caiguda d'Acre, la darrera plaça forta de la cristiandat occidental a Terra Santa. Totes aquestes característiques devien fer pensar a Llull que Nicolau podia ser receptiu als seus plans. En cap tractat anterior havia exposat els seus plans estratègics per a la conversió dels infidels amb tanta amplitud i detall.

El 1294, Llull va adreçar una nova petició a Celestí V, Pere de Murrone, un ermità que havia estat elegit papa contra el seu desig com a solució de compromís després d'un període de dos anys i tres mesos en què la cadira de Sant Pere va romandre vacant a causa de la divisió del col·legi cardenalici en dues faccions encapçalades per les famílies Colonna i Orsini. Celestí encarnava la materialització de les profecies del «papa angèlic», de què es parlarà en l'apartat següent. No és estrany que Llull l'anés a veure i li adreçés aquesta petició i també una obra mística, les *Flors d'amors e flors d'intel·ligència*. El 13 de desembre del mateix 1294, Celestí V va dimitir i, molt ràpidament, va ser ele-

3. El *Llibre de contemplació* (ca. 1273-74) és una obra enorme —Martí de Riquer va calcular que era quatre vegades més extensa que el *Quixot*—, conté en germen tot el pensament i bona part de les formes expressives que Llull va desenvolupar al llarg de la seva producció posterior, incloses les bases del seu mètode, l'Art. Hi parla de la creació i de la naturalesa de Déu; de l'encarnació i de la redempció; de la realitat natural percebuda mitjançant els sentits externs (vista, oïda, olfacte, gust, tacte) i interns (cogitació, apercebiment, consciència, subtileza, fervor); de temes de tipus filosòfic i de l'amor i de l'oració. Està escrit en forma de monòleg que Llull adreça directament a Déu, en primera persona, en un to d'exaltació espiritual i de confessió personal, però des de l'anonimat, ja que en cap moment no apareix enlloc el nom del seu autor.
4. En una felicit expressió de la traducció catalana medieval de la *Vita coetanea* que Llull va dictar a uns cartoixans parisencs el 1311, va trobar el papa «mort de fresc» («[...] e, com fos atès a la cort [pontifícia], atrobà lo sant pare qui lavors era, mort de fresc» LLULL, «Vida coetània», 40).

git Bonifaci VIII.⁵ Llull va adreçar una nova petició al nou papa, de contingut gairebé idèntic a l'anterior; i també el *Llibre dels articles de la fe*. Així narra aquests episodis la *Vita coetanea* que els monjos de la Cartoixa de Vauvert, a París, van escriure a partir de la narració que de la seva pròpia vida els va fer Ramon:

31. Post haec iuit Raimundus ad curiam romanam, ut aliquid impetraret sibi diu affectatum, sicut superius est expressum, pro Christi fide a domino papa; ibi que libros composuit.

ALIQVO uero tempore retroacto, domino Caelestino papae quinto successit dominus Bonifatius papa octauus. Cui etiam totis uiribus conatus est supplicare Raimundus pro aliquibus utilitatibus fidei christianae. Et quamuis multas angustias, frequenter sequendo summum pontificem, pateretur, ab intento siquidem nullatenus desinebat, sperans, ut indubitanter ipsum exaudire dignaretur, qui non pro bono proprio uel praebenda, sed incessanter pro bono catholicae fidei supplicabat publico.

32. DENIQVE tamen uidens Raimundus, se a summo pontifice aliquid obtinere non posse, profectus est ad ciuitatem Ianuae, ubi libros aliquos compilauit.⁶

Ni amb Bonifaci VIII ni amb Climent V Llull va tenir més sort i això que amb aquests dos papes es va entrevistar diverses vegades; en el cas del darrer en terres franceses, ja que va ser Climent que va traslladar la seu a Lió i finalment a Avinyó. Llull va tornar per darrera vegada a la cúria pontificia durant el Concili de Viena del Delfinat, a prop de Lió, el 1311, al qual va adreçar diverses obres.⁷ Hi sol·licitava la creació de *studia* de llengües orientals, la unificació de tots els ordes militars en un de sol, la promoció d'una croada i

5. PIÉ-NINOT, «El Papa», s'ha referit als paral·lelismes que hom pot establir entre la renúncia del papa Celestí V, Benet XVI i el papa Blaquerna de la novel·la lul·liana homònima. La de Blaquerna precedeix d'una dècada la primera abdicació històrica d'un papa, que és la de Celestí. La de Benet XVI és la primera que es dona a l'Església des de la de Celestí.
6. «31. Després, Ramon se'n va anar a la cort romana, a fi d'assolir del senyor papa qualche cosa que durant molt de temps havia desitjat, com s'ha dit més amunt, en favor de la fe de Crist. I allà va escriure alguns llibres. Passat algun temps, el senyor papa Celestí va ser succeït pel senyor papa Bonifaci VIII. Cap a ell es va afanyar Ramon amb totes les seves forces a suplir en favor d'algunes coses útils per a la fe cristiana. I encara que va patir moltes angoixes seguint freqüentment el summe pontífex, malgrat tot no va desistir de cap manera del seu intent, esperant que ell no dubtaria a dignar-se a escoltar una persona que el suplicava públicament, no pel seu propi bé o per una prebenda, sinó incessantment pel bé públic de la fe catòlica. 32. A la fi, tanmateix, veient Ramon que no podia obtenir res del summe pontífex, se n'anà a la ciutat de Gènova, on escrigué alguns llibres.» LLULL, *Vida de mestre Ramon*, 82-85.
7. Llull va presentar a la reunió de Vienne les següents obres: *Del concili*, *Vita coetanea*, *Petitio Raimundi in concilio generali ad adquiriendam Terram Sanctam*, *Disputatio Petri clerici et Raimundi phantastici* o *Phantasticus*.

l'eliminació de l'averroisme.⁸ Pel que fa als estudis, el Cànon XI del Concili va ordenar que, a les universitats de París, Oxford, Bolonya i Salamanca, i a la cúria romana, s'establissin estudis d'hebreu, àrab i siríac. Al segle XIV aquest decret sembla que es va dur a terme a París i a la cúria romana.

Llull es va desenganyar de la cúria pontifícia que va conèixer en la realitat. En diverses obres es va mostrar decebut; així ho expressa el començament de *l'Arbre de ciència*, que va escriure a Roma entre 1295 i 1296:

En desconhort e en plors estava Ramon sots un bell arbre, e cantava son desconhort, per ço que alleujàs un poc sa dolor; la qual havia per ço car no podia haver acabat en la cort de Roma lo sant negoci de Jesucrist, e la pública utilitat de tota la crestiantat. (Llull 1917, 3).

Però no va deixar mai d'insistir, d'escriure, de tornar-hi. Un cop i un altre, amb una tenacitat que no va abandonar mai.

3. BLAQUERNA, EL PAPA ANGÈLIC

La insistència del papa Francesc en la dimensió històrica de l'experiència de la fe és una apel·lació a encarnar la fe, a confrontar idea i realitat. Per això crida l'atenció una altra frase de l'entrevista a què s'ha fet referència:

Només en la narració es pot fer discerniment, no en les explicacions filosòfiques o teològiques, en les quals és possible la discussió. (Spadaro 2013, 676)

És clar que Francesc parla de la narració en un sentit molt ampli, però es podria posar en relació amb el principi de realitat a què apel·la el papa i la valoració que fa de la narrativitat com a vehicle del discerniment amb el fet, excepcional, que Llull no sigui només un teòleg o un filòsof sinó també un narrador. En aquest sentit, és significatiu que Llull hagi gosat fabular en una novel·la, el *Blaquerna*, una dinàmica renovadora de l'Església que va molt més enllà de les fronteres de la institució, que ateny la perifèria, que es desborda en tota la humanitat.

Llull va escriure el *Blaquerna* abans de conèixer de primera mà la cort papal. El 1283, i des de Montpeller, que era una ciutat integrant del Regne de

8. La secció 44 de la *Vita coetanea* recull explícitament aquests propòsits (Llull, *Vida de mestre Ramon*, 104-105).

Mallorca, parlava d'oïdes de la cúria, dels seus problemes i dels seus vicis de funcionament. Però precisament per això, Lull pensava en l'Església i amb el papat sense condicionaments, cosa que explica la força creativa de la seva novel·la.

El *Blaquerna* explica la història del fill d'un matrimoni de rics burgesos, que, en arribar a la majoria d'edat, decideix lliurar-se a la vida contemplativa com a ermità. Una sèrie de circumstàncies obligaran Blaquerna a desviar-se del seu camí inicial i a professar en un monestir, a ser abat d'aquesta comunitat més tard, a ser escollit bisbe després i a accedir a la dignitat apostòlica com a Sant Pare a Roma. En cadascun dels ministeris eclesials a què accedeix, Blaquerna reforma l'entorn que l'acull: en el cas de l'abadia i del bisbat, com a representació de la reforma de tots els monestirs i de tots els bisbats; en el cas del solí pontifici, el que s'explica és la renovació de la cristiandat sencera. Només ja vell, com a coronació d'aquesta vida intensa, renuncia voluntàriament al pontificat i aconsegueix viure com a ermità. Es tracta, per tant, d'un procés que l'obliga constantment a sortir d'ell mateix, a canviar els seus plans per molt sants que siguin, per atendre les necessitats que els altres li plantegen.

La idea que un papa impulsarà una reforma sense precedents de la societat reapareix periòdicament en la història d'Occident des del segle XIII; és el mite que es coneix amb el nom del «papa angèlic», un tema de tipus milenarista que plantejava que, a la fi dels temps, l'acció d'un pontífex, un sol home actuant de dalt a baix, aconseguiria la utopia de la reforma universal. El profund anhel de renovació que expressava aquest desig s'explica per la insatisfacció que generava la situació de l'Església en ambients crítics amb la mateixa institució eclesiàstica. La novel·la de Ramon Lull és, de fet, una recreació d'aquest tema. Però el motiu del «papa angèlic» no té cap base en la Sagrada Escripura; com tampoc no en té cap un altre tema, també molt difós, que explica la pròxima aparició d'un últim emperador amb idèntiques expectatives de reforma.

La formació de la idea d'un papa que lidera una renovació general es desenvolupa gairebé com a culminació del procés que situa el papat en una posició d'eminència política i espiritual d'abast universal i que tot just acaba al segle XIII. De fet, els dos temes, el del papa i el de l'emperador, són efecte i causa al mateix temps de la identificació de l'imperi i del pontificat com a formes excel·lents del poder, del regne i del sacerdoci; és significatiu que ambdós motius, malgrat que tenen orígens independents, arribin a confluir al llarg del segle. Però no hem d'oblidar que, alhora, el desig profund de reforma que expressa la idea s'explica principalment per la insatisfacció que causa la

realitat de l'Església coetània i posa en evidència la vinculació que té amb ambients crítics amb la institució eclesial.⁹

Aquest tema mil·lenarista ateny el seu desenvolupament més madur al començament del segle XIV. Es dona en dues obres que sembla que hem de situar en l'interregne entre la mort de Benet XI (juliol de 1304) i l'elecció de Climent V (juny de 1305): els *Vaticinia de summis pontificibus* i el no gaire posterior *Liber de Flore*. La primera, de gran difusió, combina de forma innovadora textos i il·lustracions: *vaticinia ex eventu* de papes passats (des de Nicolau III) i profecies sobre els futurs, entre els quals el papa angèlic, un personatge de vida santa i pobra; tanmateix, no es precisa en què ha de consistir la seva obra reformadora. La segona, amb una difusió més limitada però al seu torn utilitzada per autors de gran ressò com Joan de Rocatallada, es compon d'un text profètic i d'un comentari que el declara. Explica la successió de quatre *pastores angelici*, tal com se'ls anomena, acompanyats d'un últim emperador, d'origen francès, i gràcies als quals és possible una *renovatio mundi* abans de l'aparició de l'Anticrist; encara que aquests papes angèlics tenen poders sobrenaturals, allò que es remarca són les seves activitats reformadores *ad intra* i *ad extra* de l'Església: reducció a dotze membres del col·legi cardenalici, retorn de l'Església a la pobresa evangèlica, fi del cisma oriental, pacificació de Sicília, reconquesta de Jerusalem, pacificació de les comunes italianes, conversió de la major part dels jueus i sarraïns.¹⁰

En l'estat de desenvolupament que assoleix al tombant de segle, el del papa angèlic és tant un motiu apocalíptic com hagiogràfic, donada la importància que adquireix l'aspecte biogràfic del personatge: el seu origen pobre i humil (al *Liber de Flore*, referit al primer dels papes; als *Vaticinia* l'elegit és un pobre ermità), la seva santedat com a motor de la purificació universal que duu a terme. No hem de perdre de vista que aquestes articulacions del tema són posteriors a la commoció que va provocar un esdeveniment que va fer creure en la realització immediata de les profecies: l'extraordinari accés al pontificat de l'ermità Pere de Murrone, Celestí V, i la seva més sorprenent abdicació, el 1294. La història de Celestí V genera noves aportacions al tema com les de Robert d'Usès, l'anònim autor de l'*Oraculum Cirilli* o fra Dolcí, i contribueix en gran manera a fixar la imatge del papa angèlic en la dècada següent.¹¹

9. La bibliografia principal sobre el papa angèlic i l'últim emperador és TÖPFFER, *Il regno*; REEVES, «Joachimist Influences»; i *The Influence*; MCGINN, «Pastor angelicus». Per a una lectura del *Blaquerna* de Ramon Llull a partir d'aquests dos temes vegeu SOLER, «El papa angelico».

10. Tant per als *Vaticinia* com per al *Liber de Flore*, vegeu MCGINN, «Pastor angelicus», 234-45.

11. REEVES, *The Influence*, 401 i seg.

Encara que els testimonis conservats anteriors a Celestí V no són ni nombrosos ni desenvolupats, no hi ha cap dubte que el tema existia des de molt abans i que tenia una certa difusió espacial i social. Com assenyala McGinn, és indubtable l'interès que el mite podia despertar en cercles franciscans d'espirituals joaquimites, però de cap manera es pot defensar que es generés o circulés exclusivament en aquests grups.¹²

La novel·la lul·liana és un cas únic i insòlit i molt precoç de desenvolupament narratiu del tema i un dels testimonis més antics de la confluència dels dos personatges, el papa angèlic i l'últim emperador. Aquest és el context històric en què l'hem de situar.

4. «EL TEMPS ÉS SUPERIOR A L'ESPAI».¹³ LES DINÀMIQUES RENOVADORES DEL PAPA
BLAQUERNA I DEL PAPA FRANCESC

Al papa Francesc, al seu pensament i a la seva acció, li escau més el concepte de «dinàmica renovadora», que no pas el d'«acció reformadora». D'acord amb el que ell mateix expressa a la seva Exhortació *Evangelii gaudium*, la imposició de reformes seria una forma d'exercici del poder i, doncs, equivaldria a la conquesta d'espais dels uns sobre els altres:

Aquest principi permet treballar a llarg termini, sense obsessionar-se per resultats immediats. [...] Donar prioritat al temps és ocupar-se d'iniciar processos més que de posseir espais. (Francesc 2014, § 223)

Si tenim en compte com el Papa i els seus col·laboradors han conduït el procés de preparació i l'estratègia de desenvolupament del Sínode Extraordinari de Bisbes sobre «Els desafiaments pastorals de la família en el context de l'evangelització», en dues parts, octubre 2014 – octubre 2015, ens adonarem que Francesc s'ha proposat engegar dinàmiques renovadores de caràcter inclusiu, que convidin tant al reconeixement mutu dels implicats i a la participació general, sense esperar resultats concrets i immediats. És una manera d'intentar superar les posicions dualitzades i els enfrontaments estèrils; de generar canvis profunds i duradors.¹⁴

12. MCGINN «Pastor angelicus», 230.

13. FRANCESC, «L'alegria», § 222.

14. En l'entrevista que va concedir a la revista *Civiltà cattolica* ho deia de manera diàfana: «Són molts els que creuen que els canvis i les reformes poden arribar en un temps breu. Jo sóc de

D'altra banda, el Papa també ha advertit contra «la malaltia de l'excessiva planificació i del funcionalisme» en l'acció de la Santa Seu. Una reforma estrictament planificada i funcional, centrada en l'objectiu d'assolir resultats, cauria «en la temptació de voler recloure i dirigir la llibertat de l'Esperit Sant, que es manté sempre més gran, més generós que tota humana planificació (cf. Jn 3,8)», ell que és tot «frescor, fantasia, novetat».¹⁵ Precisament, la desbordant fantasia narrativa del *Blaquerna* està molt lluny de ser una calculada i freda utopia reformadora; al contrari, es desenvolupa narrant una miriada de petites històries, de casos exemplars, de personatges ínfims, anònims, habitants de les ciutats, marginats en moltes ocasions, que són moguts a canviar les seves existències empesos pel coratge renovador del papa Blaquerna i dels seus col·laboradors. Lull, a la seva novel·la, té molta cura a equilibrar la narració de les accions concretes que impulsen el Sant Pare i els cardenals amb l'atenció als esdeveniments particulars que sorgeixen d'aquesta mateixa dinàmica, més enllà del control dels seus promotors, i que tenen un efecte multiplicador; vol subratllar així la riquesa imprevisible de la realitat humana quan és moguda per l'acció de l'Esperit.

El *Blaquerna* és una novel·la dedicada a exemplificar la santificació dels diferents estats de vida, laïcals i clericals. Aquesta és precisament la novetat que fa possible la reforma: Blaquerna projecta la seva santedat singular com a garantia i motor de la renovació. La reforma no depèn d'intervencions miraculoses ni de poders sobrenaturals, sinó que es realitza a través d'actuacions ben concretes i de cadenes d'esdeveniments que transmeten el poder transformador de la virtut per si sola. La imitació de l'exemple és una constant en l'extensió de les reformes:

Fama era per tot lo món del gran bé e de la santa vida qui era en l'apostoli, e cada dia multiplicava valor e deixondia deshonor. Lo bé que es síguia per l'ordenament que el papa havia establert, il·luminà tot lo món, e devoció donava a tots aquells qui oïen recontar l'ordenament [...] (Cap. 80, § 11, Lull 2009, 357).

La paraula que utilitza Lull per referir-se a les reformes impulsades en qualsevol nivell de la novel·la és «ordenament».¹⁶ Posar en ordre, és el que fan

l'opinió que es necessita temps per posar les bases d'un canvi veritable i eficaç.» (SPADARO, «Busquem», 675)

15. FRANCESC, «La Cúria», § 4.

16. La importància del terme és manifesta si tenim en compte que apareix en 72 ocasions al llarg de la novel·la («ordenació» té 8 ocurrences i 1 «ordenança»); d'altra banda, el verb «ordenar», en les seves diverses formes conjugades, apareix 130 vegades.

els diversos protagonistes de la renovació: retornar el món a la seva ordenació original. El terme remet a la doctrina lul·liana de les dues intencions, ja present al *Llibre de contemplació* i a la qual Ramon va dedicar una monografia contemporània del *Blaquerna*, el *Llibre d'intenció*.¹⁷ Llull distingeix entre la causa final de les coses —la «primera intenció», a la qual adreçar l'ús que hom faci de la creació— i els instruments que permeten atènyer aquella finalitat, que han de ser tractats com a «segona intenció». Qualsevol acció humana ha d'estar dirigida, en darrera instància, a la primera intenció: conèixer, estimar i lloar Déu; qualsevol cosa que l'home posseeixi ha de ser només un instrument al servei d'aquesta finalitat última. Subvertir l'ordre de les intencions i convertir els instruments en finalitats és l'origen del pecat i del desordre en què viu el món.¹⁸

El món i també la cúria pontifícia. Per això la reforma de la cúria és el primer nivell d'actuació del papa Blaquerna i potser el que és descrit per Llull amb més detall. Es tracta d'aconseguir una jerarquia que visqui i que actuï d'acord amb l'ordre correcte de les dues intencions:¹⁹

Blaquerna papa, ans que volgués nulles coses ordenar en sa cort, estec un temps per veer qual era l'estament de sa cort, e cada dia escrivia, en unes taules que portava, aquelles coses que faïen a mellorar en sa cort. (Cap. 79, § 1, Llull 2009, 347)

Una de les primeres intervencions del papa ordena el nombre de cardenals (limitat a quinze) i les seves *domus*: n'iguala les rendes i els ingressos, el nombre de servents i fins de bèsties, prohibeix i evita els finançaments externs a la cúria (favors, «serviis») que propiciïn les corrupteles.²⁰ El col·

17. LLULL, *Intenció*. Per a la doctrina de les dues intencions vegeu RUIZ SIMON, «En l'arbre són».

18. Per a una lectura del *Blaquerna* com una exemplificació de la doctrina lul·liana de les dues intencions, vegeu RIPOLL, «Una lectura».

19. La caracterització implacable que ha fet el papa Francesc de les «quinze malalties de la Cúria romana» és també una denúncia de la conversió perversa dels mitjans en finalitats; així, per exemple: «I l'última malaltia: la del profit mundà, la dels exhibicionismes, quan l'apòstol transforma el seu servei en poder, i el seu poder en mercaderia per obtenir beneficis mundans o més poders. És la malaltia de les persones que cerquen de manera insaciable de multiplicar poders i amb aquest objectiu són capaces de calumniar, de difamar i desacreditar els altres, fins i tot en diaris i revistes. Naturalment per exhibir-se i demostrar-se més capaços que els altres. També aquesta malaltia fa molt de mal en el Cos perquè porta les persones a justificar l'ús de qualsevol mitjà per mor d'assolir un objectiu, sovint en nom de la justícia i de la transparència!» (FRANCESC, «La Cúria», § 15).

20. L'origen de les mesures és en la constatació de les desigualtats en la composició de les cases dels cardenals (Cap. 79, § 1, LLULL, *Blaquerna*, 347). L'establiment es fa per aconseguir dels cardenals una vida virtuosa; cal notar el realisme del detall de concedir una part de renda més enllà de la purament necessària per evitar corrupcions i la previsió de com fer renunciar a la

legi cardenalici i cada casa de cada cardenal s'organitza com el capítol d'un orde religiós, en el qual cada membre ret comptes al seu superior i és instruït i punit per aquest (cap. 79, § 10, Llull 2009, 351; cap. 89, § 1, Llull 2009, 399); fins i tot, el Sant Pare ha de retre comptes i pot ser castigat (cap. 89, § 2, Llull 2009, 399-400). El repartiment de funcions entre els cardenals (no només de tipus intern) és també una part essencial del nou «ordenament»: són els «oficis» que tenen com a nom un verset del *Gloria* i que estructuraven el llibre IV de la novel·la (cap. 79, § 7, Llull 2009, 349). Es preveu la necessitat d'oficials, administradors i procuradors que facin possible el que s'ha establert (cap. 80, § 8, Llull 2009, 356), i també d'espies i vigilants del seu compliment (cap. 89, § 4, Llull 2009, 400). El finançament d'aquest ordenament prové de la racionalització i del control de les despeses de la cúria i de tota l'Església, que es confia a un cardenal (cap. 79, § 350, Llull 2009, 350-51).

L'objectiu és corregir alguns dels vicis universalment coneguts de la cúria (lluites de poder, nepotisme, servituds econòmiques per als que hi acudeixen, lentitud de funcionament dels seus òrgans, etc.) i fer-ne un lloc exemplarment evangèlic:

Molt fo bé ordenat l'establiment damunt dit, cor molt és necessari a ésser conservat per ço que els cardenals no hagen, per ocasió de major poder, dissenció ni orgull l'un contra l'altre, ni les gents qui van en cort no en tornen robats e pobres ni amb mal exempli, ni no diguen mal del papa ni de sos companyons, ans hagen major devoció a lloar caritat, del papa e de sos companyons. (Cap. 79, § 8 Llull 2009, 350).

La majoria de les reformes eclesials d'abast universal, i algunes de les que s'apliquen a tota la cristiandat, són una simple extensió de les aplicades a la cúria; això revela una concepció de l'Església romanocèntrica, molt popular a la tardor medieval. És la mateixa concepció que hi ha darrere la idea del papa

porpra als infractors de les normes que s'hi resisteixin: «Com lo papa e els cardenals hagren fet l'ordenament damunt dit, lo papa e los cardenals ordenaren que tots los cardenals haguesen egual renda que deguessen despendre a llurs necessitats, e que deguessen tenir cert nombre de persones e de bèsties segons que es covenia a justícia, temprança, humilitat; e, part llur messió, que haguesen egualment alcuna gràcia de renda per despendre extraordinari, e qui bastàs tan perfectament que no els calgués prendre null servii, si doncs no era de vianda; e aquell cardenal que prendria servii de neguna persona, que perdés lo cardenalat; e si no ho faia, que l'apostoli e els cardenals n'esteguessen en pa e en aigua tots divenres tro l'hagués perdut.» (Cap. 79, § 8, LLULL, *Blaquerna*, 350)

angèlic, que prové d'ambients molt crítics amb la jerarquia, però que, en realitat, és profundament filopapal.²¹

La varietat mateixa de personatges, circumstàncies i casos que donen lloc a cada actuació, l'audàcia i l'originalitat de les propostes i l'habilitat narrativa de Llull aconseguen d'infondre vida i fins versemblança a la descripció de la *renovatio mundi*: creació d'ambaixadors que informin de l'estat del món, intercanvis de missioners amb altres confessions cristianes no catòliques, creació d'escoles de llengües per a missioners de l'estil de la que Llull havia aconseguit fundar a Miramar (cap. 80, § 3-4, Llull 2009, 354); unificació dels ordes religiosos militars (cap. 80, § 7, Llull 2009, 355-56); establiment de cries populars que actuen de servei de propaganda (cap. 83, § 1, Llull 2009; cap. 85, § 4, Llull 2009, 383; cap. 87, § 3, Llull 2009, 390-91); renovació de les formes de predicació (cap. 88, § 4, Llull 2009, 396; cap. 93, § 412, Llull 2009, 412); extensió de l'ús del llatí a tot el món (cap. 94, § 2, Llull 2009, 414); etc.

Alguns dels resultats de la reforma de Blaquerna són visibles ja durant el seu pontificat; en general són particulars: per exemple, la pacificació de disputes entre prínceps cristians (cap. 81, § 3, Llull 2009, 360),²² o fins en un simple matrimoni (cap. 81, § 9, Llull 2009, 362-63); la conversió d'una província d'infidels (cap. 87, § 5, Llull 2009, 391-92) o d'un rei sarraí «e gran re de ses gents» (cap. 84, § 6, Llull 2009, 379-80); la conversió del gran khan tàrtar i de «moltes gents en sa cort» (cap. 80, § 12, Llull 2009, 358) o de tots els jueus i sarraïns d'un país;²³ conversions puntuals de jueus que resulten apologetes de la fe cristiana (cap. 84, § 4, Llull 2009, 378-79), etc. La suma d'aquests resultats parcials és el que permet anar avançant cap a l'objectiu que, en una ocasió és formulat per un cardenal de la següent manera, fins a cert punt semblant a la de Jn 10,16 («[...] i hi haurà un sol ramat i un sol pastor»):

21. «Ab aquell elet venc un missatge del cardenal de *Domine Filii*, qui recontà que per los llocs on havia estat, havia oït dir que tot lo mal e l'error qui era en lo món era per colpa e per defalliment de l'apostoli e dels cardenals, qui podien prendre consell a ordenar lo món e no n'havien cura ni diligència; e que per mal exempli que donaven a les gents, ells e llurs oficials, era lo món en treball e en error.» (Cap. 94, § 4, LLULL, *Blaquerna*, 415).
22. Una de les poques al·lusions històriques de la novel·la es refereix als enfrontaments endèmics entre les comunes italianes, que ara són resolts definitivament (cap. 95, § 5, LLULL, *Blaquerna*, 418).
23. «E per ço cor la cort apostolical faia son poder, e per la continuació de la disputació, Déus, per ço cor veritat ha poder sobre falsetat, donà gràcia que tots los jueus e los sarraïns d'aquella terra se convertiren e es batejaren, e la santa fe als altres preïcaren. On, com açò fos enaixí, lo bé ni l'honor que es seguia, per lo papa Blaquerna, a la fe crestiana, no es poria recontar.» (Cap. 80, § 13, LLULL, *Blaquerna*, 358).

[...] e enaixí, per llonga continuació, porets aportar a fi com *en tot lo món no sia mas un llenguatge, una creença, una fe [...]* (Cap. 94, § 3, Llull 2009, 415).

5. EXCENTRICITAT I CENTRALITAT EN EL CRIST

El papa Francesc ha convidat a l'«èxode d'un mateix» en termes personals i col·lectius: de cada cristià (d'ell mateix) i de les comunitats eclesials. És una crida a abandonar la comoditat de les seguretats mentals i físiques i a comprometre's fins on calgui amb la realitat.²⁴ En aquest sentit és una crida a l'excentricitat: el centre és el Crist, i el Crist és en els altres.

La novetat del plantejament és que el fa un pastor que «fa olor d'ovella» —si fem servir les seves mateixes paraules—; algú que ha tingut cura d'una diòcesis, no des dels despatxos, sinó al costat de la gent, que s'ha deixat interpel·lar pels casos concretíssims de moltíssima gent. Jorge M. Bergoglio demostra que coneix la gent, molta gent i gent molt variada. No parla en abstracte, sinó que té rostres concrets a la memòria quan parla de les persones. Tan simple com això: primer la gent, després la doctrina.²⁵

El *Blaquerna* de Ramon Llull està poblat de personatges excèntrics en aquest mateix sentit. Començant pels consellers del papa Blaquerna, aquells que aconsellen el Sant Pare i que aquest escolta. El primer, el Joglar de Valor, un joglar que Blaquerna, quan encara era un jove que volia ser ermità, es va trobar al bosc en el mateix episodi que es va trobar l'emperador que s'havia perdut en una cacera (cap. 48). Blaquerna canviarà els valors (d'aquí el nom del joglar) de la joglaria i de la dignitat imperial en aquestencontre: el joglar entrarà al servei d'una nova concepció de l'imperi i després serà enviat a Roma per l'emperador. El Joglar de Valor s'encarrega de recordar a Blaquer-

24. TORRALBA, «L'èxode», 33: «L'èxode de si mateix té un sentit molt clar: es tracta d'emigrar del centre a la perifèria, de la llum a l'obscuritat, de la centralitat als marges, de la comoditat a la intempèrie».

25. «L'Evangeli ens invita sempre a córrer el risc del trobament amb el rostre de l'altre, amb la seva presència física que interpel·la, amb el seu dolor i els seus reclams, amb la seva alegria que contagia en un constant cos a cos. [...] El Fill de Déu, en la seva encarnació, ens va invitar a la revolució de la tendresa.» (FRANCESC, «L'alegria», § 88). A l'entrevista de la *Civiltà cattolica* deia: «Un cop una persona, per provocar-me, em va preguntar si jo aprovava l'homosexualitat. Jo llavors li vaig respondre amb una altra pregunta: "Dígues-me, Déu, quan mira una persona homosexual, aprova la seva existència amb afecte o la rebutja i la condemna?". Cal tenir sempre en compte la persona.» (SPADARO, «Busquem», 679). Tan simple com això: la qüestió no és l'homosexualitat, sinó tal persona. I en la mateixa entrevista reblava: «El poble de Déu necessita pastors i no funcionaris, "clergues de despatx"» (Ibíd. 678).

na, ara esdevingut papa, el nou concepte de valor que ell mateix li va ensenyar.

L'altre conseller de Blaquerna papa és, ni més ni menys, que Ramon lo foll, que apareix per primer cop al cap. 79. Es tracta d'una contrafigura irònica del mateix autor:

Esdevenç-se un dia que l'apostoli convidà tots los cardenals e tenc gran cort aquell dia. Com hagren menjat en la cort venc un home vestit com a foll e hac ras son cap e en sa mà portà un esparver e en l'altra mà tenc una corda on era lligat un ca que menava. Saludà lo senyor apostoli e los cardenals e tota la cort de part lo senyor emperador e dix aquestes paraules: «Jo són Ramon lo foll, qui venc per manament de l'emperador en esta cort per usar de mon mester e per cerchar mos companys. (Cap. 79, § 3, Llull 2009, 348).

Pel seu aspecte no hi ha dubte que es tracta d'un marginat; duu el cap rapat, estigma distintiu dels folls, i va vestit de manera estrofolària; porta com a tota pertinença un esparver i un ca. A requeriment del papa, que no entén res, se sabrà que Ramon lo foll ve de part de l'emperador, que després de convertir-lo a una vida realment evangèlica, li ha encarregat d'anar pel món fent accions provocatives que sacsegin les consciències adormides. Un i altre personatge, joglar i bufó, aquests són excèntrics i estrofolaris alhora, però això no espanta un papa que sap escoltar, que hi veu més enllà de les aparences i que es deixa interpel·lar.²⁶

Però excèntrics també ho han de ser, si cal, els impulsors de la renovació. Vegem-ho en un cas que protagonitza un dels cardenals del papa Blaquerna:

Dementre que lo cardenal considerava enaixí, esdevenç-se que ell fo en dreuera de gran re d'argenters e de revenedors qui tenien en llurs obradors gran re de copes, bacins, pitxers, talladors, escudelles d'aur e d'argent, e d'altres joies, ço és a saber: anells, bosses, cintes, pedres precioses. Lo cardenal manà a quatre escuders que totes aquelles copes e aquelles joies escampassen e gitassen en la carrera, e que diguessen que ell los ho havia manat. Los escuders faeren son manament, e los hòmens de qui eren les joies foren molt escandalitzats, e cuidà's torbar tota la professó per ço que el cardenal havia manat fer a sos escuders e per la baralla qui cuidà ésser enfre ells e els hòmens de qui les joies eren. (Cap. 84, § 7, Llull 2009, 380).

26. El Ramon «lo foll» que apareix al *Blaquerna* no és un retrat del Llull històric. No ens consta que Llull hagués tingut mai un aspecte semblant ni que hagués fet accions tan provocatives a les corts que va visitar. És un *alter ego* literari molt atrevit que li dóna rellevància i que representa una picada d'ullet al lector capaç de reconèixer-lo.

El paral·lelisme amb l'episodi evangèlic de l'expulsió dels mercaders del Temple (Jn 2,13-22) és més que evident. Poc després el cardenal ret comptes d'aquesta acció al Sant Pare:

[...] e lo cardenal li recontà la devoció que havia haüda cogitant que moltes terres eren on Déus no era adorat, e com les copes d'aur e d'argent e les altres joies de què els prelats ornen llurs taules e omplen llurs caixes, ho embarguen: e per açò havia manat que aquelles joies fossen destruïdes. E per açò lo papa féu establiment que, d'aquí en avant, neguna d'aquelles joies no fossen en neguna ciutat ni lloc on ell estegués, per ço que no fossen ocasió a nulla deshonesta volentat de prelat. (*Blaquerna*, cap. 84, § 8, Llull 2009, 380-81).

Com es pot veure en aquest cas, els cardenals del papa Blaquerna són agents d'una acció «excèntrica» en el sentit més literal del terme: no és que sigui estrafolària, sinó que obliga l'Església a sortir d'ella mateixa. Com es veu, estem lluny de la idea de cardenal com a «príncep de l'Església».²⁷

6. CREATIVITAT I ALEGRIA

El papa Francesc exhorta a viure en profunditat i amb totes les conseqüències l'audàcia d'una «creativitat crística» com a motor principal de la renovació de l'Església i de la seva acció en el món:

Jesucrist també pot trencar els esquemes avorrits en els quals pretenem tancar-lo i ens sorprèn amb la seva constant creativitat divina. Cada cop que intentem tornar a la font i recuperar la frescor original de l'Evangeli, brollen nous camins, mètodes creatius, altres formes d'expressió, signes més eloqüents, paraules carregades de renovat significat per al món actual. En realitat, tota autèntica acció evangelitzadora és sempre «nova». (Francesc 2013, § 11).

Dues de les característiques que sempre han cridat l'atenció del cas de Llull i que avui poden resultar més interpel·ladores són el dinamisme i la creativitat desbordants que Ramon demostra de manera sostinguda i tenaç en tot el seu pensament i al llarg de tota la seva vida. En la seva obra immensa tracta tots els temes documentats a les enciclopèdies del segle XIII: teologia, filosofia, dret, medicina, retòrica, literatura, astronomia, lògica, homilètica,

27. «Queda clar que Jesucrist no ens vol prínceps que miren despectivament, sinó homes i dones de poble.» (FRANCESC, «L'alegria», § 271).

catequesi, mística, apologètica, política, geometria, filosofia natural... L'interès de Llull per tota aquesta enorme varietat de matèries no s'explica per curiositat intel·lectual, sinó per la seva voluntat d'ajustar la varietat dels sabers humans al mètode de coneixement segur que proposava i que considerava revelat per Déu mateix, l'Art.²⁸

La seva obra immensa i dilatada no és només que passi per etapes i estadis diferents, és que s'adapta contínuament a les necessitats comunicatives que se li plantegen mitjançant l'ús de tota mena de recursos gràfics i visuals —arbres, taules, figures circulars, rodes giratòries...— i adoptant tots els gèneres possibles: narracions, enciclopèdies, catecismes, poemes narratius, didàctics i lírics, exemples, diàlegs, proverbis, sermons, tractats, epístoles...²⁹ I tot això Llull és capaç de dur-ho a terme utilitzant el català, el llatí, l'àrab, l'occità i el francès i desenvolupant un sistema autònom i innovador de producció, traducció, còpia, conservació i difusió de manuscrits.³⁰

Entre el papa Francesc i Ramon Llull es dona, encara, la feliç coincidència d'haver iniciat l'un la primera de les seves exhortacions apostòliques, i l'altre la primera de les seves obres, amb un gran càntic a l'alegria, a una alegria que és condició *sine qua non* de la creativitat.

L'alegria de l'Evangeli omple el cor i la vida sencera dels qui es troben amb Jesús. Els qui es deixen salvar per Ell són alliberats del pecat, de la tristesa, del buit inte-

28. Llull demostra tenir una aguda consciència de la «novetat» que implica la seva obra i introdueix els termes «nou/nova» en els títols de molts dels seus llibres: *Tractatus novus de astronomia*, *Liber de geometria nova et compendiosa*, *Rhetorica nova*, *Logica nova*, *Liber de novis fallaciis*, *Metaphysica nova et compendiosa*, *Liber novus physicorum et compendiosus*, *Liber de novo modo demonstrandi*. La «novetat» té a veure amb l'organització dels sabers a partir d'una estructura que depèn de l'Art i dels seus principis generals.
29. Com ha explicat Bonner: un dels objectius principals de tot el projecte de Llull és «fer que els seus lectors arribin a ser capaços de pensar per ells mateixos, i mostrar-los la manera de fer-ho correctament tant en un sentit intel·lectual com en un d'espiritual. Això, de retruc, també explica per què Llull ho vol fer tot nou: no pas per *épater*, sinó per eradicar hàbits inveterats, dissipar la mandra provocada per la rutina i alliberar el lector d'allò a què està acostumat, per tal que pugui entendre i estimar Déu més enllà de la comprensió i l'amor superficials.» (BONNER, *L'Art i la lògica*, 335)
30. Em sembla curiós que Llull i Bergoglio coincideixen en una particularitat d'aquest impuls creatiu: la capacitat de renovar les formes d'expressió, si cal mitjançant l'encuny de neologismes. Així, per exemple, Llull crea el mot «amància», fent un paral·lelisme amb el de «ciència», per indicar l'acció de la voluntat que estima: «Amància se diu de volentat que ama, així com ciència qui es diu de enteniment qui entén.» (LLULL, *Taula d'esta Art*, 389). El papa Francesc —i en aquest fet segurament no podem oblidar el seu origen argentí— ha encunyat paraules com «misericordiar» o «primerejar»: «La comunitat evangelitzadora experimenta que el Senyor ha pres la iniciativa, ha primerejat en l'amor (cf. 1 Jn 4,10); i, per això sap avançar-se prendre la iniciativa sense por, sortir a l'encontre.» (FRANCESC, «L'alegria», § 24).

rior, de l'aïllament. Amb Jesucrist sempre neix i reneix l'alegria. (Francesc 2013, § 1).

Els tres primers capítols del *Llibre de contemplació en Déu* (ca. 1274) són una esplèndida meditació sobre l'alegria que produeixen l'existència de Déu, la consciència de la pròpia existència i l'existència dels altres.

Honor e reverència sia feta a vós, Sényer Déu, qui havets dada tanta de gràcia al vostre serv, tro que son cor nada en goig e en alegre així com lo peix nadant per la mar; lo qual goig e alegre li ve, Sényer, adoncs quan considera lo vostre ésser ésser en ésser. [...] Car vós, Sényer, m'havets dada tanta de gràcia que, on què vaja, vaig alegre e, on què estiga, són alegre, e, on què gir ma cara, veig alegre. (Cap. 1, § 25 i 26, Llull 1960, 111).

Francesc i Llull són manifestacions de la desbordant creativitat que impulsa arreu, de manera misteriosa i constant, al llarg de tota la història, en els moments més inesperats, l'Esperit; si se'm permet l'expressió: primeregen tots dos.³¹

BIBLIOGRAFIA CITADA

- BONNER, A., *L'Art i la lògica de Ramon Llull. Manual d'ús*, trad. Helena Lamuela (Col·lecció Blaquerna 9) Barcelona – Palma: Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears 2012 (= *The Art and Logic of Ramon Llull. A User's Guide*, Leiden – Boston: Brill 2007).
- FRANCESC, «La cúria romana i el cos de Crist. Discurs en ocasió de la felicitació de Nadal», *Documents d'Església* 1054 (març 2015) 151-156.
- , «L'alegria de l'Evangeli: Exhortació apostòlica “Evangelii gaudium”», *Documents d'Església* 1042 (febrer 2014) 65-127; 1043 (març 2014) 129-138.
- LLULL, R., *Arbre de sciencia*, Salvador Galmés (ed.) (Obres de Ramon Llull 11), Palma: Comissió Editora Lul·liana, 1917.
- *Taula d'esta Art*, Salvador Galmés (ed.) (Obres de Ramon Llull 17), Palma: Comissió Editora Lul·liana, 1933.
- «Vida coetània», en Íd., *Obres essencials I*, Barcelona: Editorial Selecta 1957, pp. 34-54.

31. FRANCESC, «L'alegria», § 24.

- «Llibre de contemplació en Déu», en Íd., *Obres essencials II*, Barcelona: Editorial Selecta 1960, pp. 97-1258.
- *Romanç d'Evast e Blaqueria*, Albert SOLER – Joan SANTANACH (eds.) (Nova Edició de les Obres de Ramon Llull VIII), Palma: Patronat Ramon Llull 2009.
- *Llibre d'intenció*, M. I. RIPOLL PERELLÓ (ed.) (Nova Edició de les Obres de Ramon Llull XII), Palma: Patronat Ramon Llull 2013.
- *Vida de mestre Ramon*, Anthony BONNER (ed.), Barcelona: Barcino – Universitat de les Illes Balears 2013.
- MCGINN, B., «“Pastor angelicus”: Apocalyptic Myth and Political Hope in the Fourteenth Century», en *Santi e santità nel secolo XIV: Società Internazionale di Studi Francescani. Atti del XV Convegno Internazionale, Assisi, 15-16-17 ottobre 1987*, Perugia: Università degli Studi di Perugia, Centro di Studi Francescani 1989, pp. 219-51.
- PIÉ-NINOT, S. «El Papa, Llull y Blaqueria», *La Vanguardia* (2013, 28 febrer) 5.
- REEVES, M., «Joachimist Influences of the Idea of a Last World Emperor», *Traditio* 17 (1961) 323-70.
- , *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages: A Study in Joachimism*, Notre Dame – Londres: University of Notre Dame Press, 21993.
- RIPOLL PERELLÓ, M., «Una lectura no utòpica del Romanç d'Evast e Blaqueria», *Studia Lulliana* 52 (2012) 3-24.
- RUIZ SIMON, J. M., «“En l'arbre són les fuyles per ço que y sia lo fruyt”: apunts sobre el rerefons textual i doctrinal de la distinció lul·liana entre la intenció primera i la intenció segona en els actes propter finem», *Studia Lulliana* 42 (2002) 3-25.
- SOLER, A., «Il papa angelico nel *Blaqueria* di Ramon Llull», *Studi Medievali* 40 (1999) 857-877.
- SPADARO, A., «Busquem ser una Església que troba camins nous: entrevista al papa Francesc per a 16 revistes dels jesuïtes», *Documents d'Església* 1040 (2013) 673-684.
- TÖPFER, B., *Il regno futuro della libertà: lo sviluppo delle speranze millenaristiche nel medioevo centrale*, Gènova: Marietti, 1992 (= *Das kommende Reich des Friedens*, Berlín: Akademie – Verlag GmbH, 1964).
- TORRALBA, F., «L'exode d'un mateix», *Foc Nou* 461 (2013) 32-33.